

Котельницький Назар
(Чернігів)

І.І.ПЕТРУНКЕВИЧ ТА НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.: ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ

Постать Івана Ілліча Петрункевича (1843–1928 рр.) є однією з малодосліджених сторінок української історії. Переважна більшість дослідників та публіцистів здебільшого звертають увагу на суспільно – політичну сторону життя та діяльності діяча. Однак, така проблема, як відношення І.І. Петрункевича до національного питання залишається взагалі недослідженою. Ця стаття є спробою пролити світло на цю проблему.

Перш за все, слід відзначити, що відношення І. Петрункевича до національного питання у Російській Імперії формувалось під впливом антиукраїнського законодавства. Монархія добре розуміла, що в умовах швидкої капіталізації української промисловості, неодмінно зросте прагнення до політичної автономії, яке треба нейтралізувати¹.

Посилення національного руху мало свою специфіку. На думку В.Г. Сарбея, український національний рух тісно переплітався з суспільно – політичними течіями загальноросійського впливу та з земським рухом². Отже, національний рух став частиною суспільних трансформацій пореформеної доби.

Цілком зрозуміло, що український рух викликав занепокоєння у влади. Антиукраїнська істерія стала додатком цілого ланцюгу проблем: у цей час у Росії посилювався селянський рух, студентські маніфестації, посилювалась пропаганда нелегальних товариств, польський рух набув гострої революційності. Центральна влада розробила 2 «вбивчі» документи для національного руху: 20 червня 1863 р. вийшов Валуєвський циркуляр, який проголошував, що малоросійської мови нема і заборонив друкування українською мовою шкільних і релігійних видань; а 18 травня 1876 р. з'явився Емський акт, який забороняв друкування українських текстів, забороняв український театр і навчання українською мовою, з бібліотек вилучались українські книжки. Окремо заборонявся ввіз з – за кордону україномовної продукції, а перевага у школах надавалась вчителям – росіянам. Ці заходи, за влучним визначенням Я. Грицака, стали вінцем антиукраїнських акцій російської монархії³.

На думку Н.А. Шип, причиною виникнення і загострення національного питання було панування ідей «панросизму» у Російській Імперії. Самодержавство керувалося відомим принципом багатонаціональних держав – встановлення зверхності панівної нації і асиміляція різних мов, які повинні були «об'єднуватись» у одну національну⁴.

Звісно, у таких умовах, у І. Петрункевича склалось своє бачення національного питання у Росії. У своїх мемуарах він дуже лаконічно, але яскраво змальовує своє відношення до цієї проблеми.

Перш за все, І. Петрункевич визначає головні етнопсихологічні риси українства. Він пише, що малорос понад усе індивідуаліст. Він зі всіх сторін огорожує свій двір, свою «фортецію», щоправда слабо укріплену зовнішньо, але внутрішньо, у його емоціях – неприступну. Ніякими засобами зваблення

або кари не можливо малороса перетворити у радикала – соціаліста. Він рішуче не визнає общини і не допускає навіть малого втручання в його господарчі справи, але визнає «громаду», тобто зібрання «громадян», як раду ... по всім суспільним питанням, які не стосуються його особистих і господарчих справ⁵.

Як бачимо, діяч вказує на одну з яскравих психологічних рис українства – інтровертованість, тобто установці на власний внутрішній світ, на проблеми власного соціуму, та на індивідуалізм, що проявляється у волелюбстві, хазайновитості, честолюбстві та оптимізмі⁶. Поряд з цим, І.І. Петрункевич вдається до порівняння деяких рис українців і росіян. Зокрема, він вказує на значне поширення побутового алкоголізму серед російського селянства⁷. Незвичайною рисою для І.І. Петрункевича була і така форма сватання у росіян, як ярмаркові торги незаміжніми жінками⁸.

Очевидно, що характерна для росіян екстравертованість, тобто схильність до общинного колективізму, товариськості, відкритості до зовнішнього світу та патріархальної домінанти, була для І.І. Петрункевича досить незвичайною⁹.

Розмірковуючи над відносинами українців і росіян діяч наголошує: « ... Український народ має свої особливості, свою дуже близьку до великоруської, але особливу мову, свій національний характер, свій тип, сою особливу історію, оскільки декілька століть жив окремих державним життям. Цей народ не був переможений зброєю свого північного брата, але обидва об'єдналися добровільно, як рівний з рівним, заради самозахисту від зовнішніх ворогів. При таких умовах збереження національних особливостей ... не могло не здивувувати, ні тим більше спровокувати підозри і переслідування проявів їх. Але російсько – німецький уряд, не відчувачи твердості своїх власних корінь, тримався політики нівелювання за одним заздалегідь встановленим зразком, і все інше визнавав потрібним приниження і знищення. На цьому ґрунті і виростало «українофільство», поступово за допомогою німецьких і австрійських помічників перетворене у «сепаратний рух» або «самостійність» України. Я можу стверджувати з повною впевненістю, що між «українофільством» і «сепаратизмом» не було нічого спільного і переслідування «українофілів» було однією з головних причин його переходу до ідеї про відокремлення України і перетворення її в самостійну державу... Але творцем «самостійності» України був російський централізм, брутальний і безглуздий...»¹⁰.

У контексті культурних заборон українства І. Петрункевич пише, що у число репресованих потрапила і малоросійська народна пісня... Послідовними гонителями народної пісні стали представники повітової поліції і міністр внутрішніх справ – С. Маков, а також урядники, створені для «підтримки» на селі тиші і порядку. Саме ці представники центральної влади... стали розганяти... сільські хори, які збирались на вечорниці¹¹. Засуджуючи репресивне ставлення до українства, І. Петрункевич звертав увагу на патронаж царизмом німецьких колоній. Політик наголошував, що царський уряд для колоністів зберіг самостійність, мову, культуру, особливе самоврядування. На прикладі рідного Борзнянського повіту Чернігівської губернії, діяч показав, що у колоністів були обширні земельні латифундії, і що найбільш важливо, вони були звільнені від сплати податків та повинностей. Безперечно. таких преференцій корінне населення не мало, а тому політик не сприймав таких підходів у національній сфері і був противником подвійних стандартів, коли корінне населення не мало того, що мало колоніальне¹².

Таким чином, І. Петрункевич наголошує на яскравих відмінностях і національному колориті українства, визнавав державне існування українців і

вимушений, але добровільний союз з росіянами. «Українофільство» він вважав закономірним явищем у світлі недолугої національної політики самодержавства. Він засуджував нерівноправне відношення російської монархії до корінного і колонізаційного населення. Головною причиною посилення національного руху він вважав політику самодержавства, спрямовану на нівелювання особливостей народів. І. Петрункевич вважав, що творцем радикального національного руху був сам царизм, з його брутальною і безглуздою національною політикою. З риторики діяча, стає зрозумілим, що вихід з ситуації він бачив у корінних реформах суспільного організму Імперії, ідеї політичної автономії або відокремлення українських земель він не сприймав.

У своїх мемуарах, політик визнавав, що велика адміністративна централізація Росії стала однією з головних причин занепаду регіонів та районів Імперії. Ідеалом державного устрою Російської Імперії, І.І. Петрункевич вважав федерацію, об'єднану за економічним принципом, а не національним. На думку політика, саме такий устрій знімає проблему тиску великих національних груп над малими і сприяє процесу послаблення національної нетерпимості. На прикладі того ж Борзнянського повіту Чернігівської губернії, діяч показує розуміння відмінностей середовища селянства південних і північних волостей, які полягають у етнографічних особливостях мови, темпераменту, характеру, одягу і орнаменту. Однак, політик категорично засуджує протиставлення споріднених народів і груп¹³.

По суті, концепція національного питання у І.І. Петрункевича сформована на двох аспектах. На думку О.М. Надтоки, ліберальна інтелігенція, до якої належить І.І. Петрункевич, не сприйняла національно – зорієнтованого демократизму М.О. Бакуніна та О.І. Герцена в силу домінування соціальних, а не національних інтересів. Це і зумовило відсутність у практичній діяльності національного, як категоричного імперативу. Очевидно, що І.І. Петрункевич, як і всі представники російської інтелігенції другої половини XIX ст., знаходився у полоні ідей філософії західноєвропейського позитивізму. Позитивісти пропагували космополітизм, ідею злиття народів у єдиній інтернаціоналістській спілці і розкриття таким чином, ідеї вселюдськості. Національне питання позитивісти розглядали, як «яблуко розбрату», тому зверхнє ставлення до національного питання не є дивним. Всі спроби кардинального вирішення цієї проблеми сприймалися як невинуватна спроба дезінтеграції Росії. Поблажливе ставлення до національного питання з'явилося у ліберальній інтелігенції після початку гострої боротьби політичних радикалів з урядовими колами¹⁴.

Компліментарне, неупристрасне відношення І.І. Петрункевича до національного питання можна пояснити кількома факторами. Справа у тому, що Борзнянський повіт Чернігівської губернії був батьківщиною не тільки І.І. Петрункевича, а й відомих діячів – «українофілів»: П. Куліша та В. Білозерського. Очевидно, повіт став одним з осередків українського національного руху, що не могло не вплинути на емоційну складову світогляду політика. З іншого боку, дружба з родиною Бакуніних сприяла усталенню демократичної платформи по відношенню до національного питання у системі поглядів І.І. Петрункевича¹⁵.

Але головною причиною, на нашу думку, є безпосереднє походження політика з стихії української національної аристократії та ліберального дворянства зокрема. Генеалогічні дослідження Г. Милорадовича і В. Модзалевського яскраво свідчать, що І.І. Петрункевич мав глибинні, козацько – старшинські коріння. Дослідники налічили близько 8 «родових колін» фамілії

Петрункевичів. Більшість представників цих «колін» мали безпосереднє відношення до козацької еліти. Найвідоміші пращури І. Петрункевича були відомими службовцями козацьких інституцій. Скажімо, Опанас Петрункевич був знатним військовим і значковим товаришем Чернігівського полку¹⁶. Степан Петрункевич був військовим канцеляристом Генеральної Військової Канцелярії і служив у Генеральному Суді. Загалом, початки прізвища Петрункевичів сягають кінця XVII ст.¹⁷.

Таким чином, вплив української генетики на І. Петрункевича є безсумнівним, що відповідним чином позначилося на його ставленні до національного питання.

Говорячи, про вплив української генетики на етнополітичні погляди діяча, ми повинні підкреслити одну важливу особливість діяльності земств в Україні. За влучним визначенням В. Мойсієнка, для ліберальних земців України були властиві радикалізм і національно – українські почуття¹⁸.

Відомий еміграційний історик О. Моргун так писав з цього приводу: «... Українські почуття українського дворянства природне, неминуче явище, що виникло з голосу крові – з походження від української старшини, від українського козацтва, з оточення національною стихією, з історичних традицій...». На переконання О. Моргуна, характерною рисою більшості нащадків української козацької старшини, що знайшло своє відображення у суспільно – політичній позиції земства, слід визнати майже постійну опозицію до царського уряду. У цьому виявилась своєрідна українська «земщина» з властивим для неї ворожим ставленням до російської бюрократичної «опричнини». Поруч з такою фрондою серед українського дворянства спостерігалась її певна амбітність – визнання своєї вищості над іншим, «жалуваним», російським дворянством, якому цей статус було даровано за службу. Така аристократична гордовитість українського шляхетства ґрунтувалась на тому, що воно не забувало свого походження від лицарства козацького, від української старшини¹⁹.

І останнє. У своїх мемуарах І. Петрункевич чітко розрізняє категорії «Вітчизна» і «Батьківщина». Першою для нього була Російська Імперія, другою – Україна. Отож, будучи російським дворянином, І. Петрункевич вважав себе українцем²⁰. На нашу думку, ця метаморфоза є яскравою особливістю ментальності зросійщеної козацької старшини.

Рецензент: Рубльов О.С. – д.і.н., проф., провідний науковий співробітник, вчений секретар Інституту історії України НАН України.

¹ Шевченко В.М., Демченко Т.П. На терені українства // І.Л. Шраг. Документи і матеріали. – Чернігів, 1997. – С. 12.

² Сарбей В.Г. Становище і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в II половині XIX століття // Український історичний журнал. – 1991. – № 5. – С. 12.

³ Грицак Я. Нарис історії України. Формування української модерної нації XIX–XX століття. – К. 1996. – С. 66–67; 70.

⁴ Шип Н.А. Культурно – національне питання на Україні в XIX столітті // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 25; 32

⁵ Петрункевич І.І. Из записок общественного деятеля. – Прага, 1934. – С. 14.

⁶ Махній М.М., Русанов Ю.А. Етносфера. Нариси з української етнодемографії та етнопсихології / За ред. М.А. Скока. – Чернігів, 1999. – С. 21–22.

⁷ Петрункевич І.І. – Вказ. праця – С. 288.

⁸ Там само. – С. 106.

- ⁹ Махній М.М., Русанов Ю.А. Етніка: Науково – пізнавальні нариси / За ред. М.А.Скока. – К. 2004. – С. – 28.
- ¹⁰ Петрунkevич І.І. – Вказ. праця – С. 23–24.
- ¹¹ Там само. – С. 24.
- ¹² Там само. – С. 24–25.
- ¹³ Там само. – С. 287–288.
- ¹⁴ Надтонка О.М. Ставлення російської революційної та ліберальної інтелігенції до українського питання: сприяння національному відродженню України (кінець XVIII – початок XX століття). – Автореферат... канд. іст. наук. – К. 2001. – С. 8–9, 13.
- ¹⁵ Петрунkevич І.І. – Вказ. праця. – С. 181–184.
- ¹⁶ Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб., 1901. – Т. 2. – Ч. 3. – С. 267–269.
- ¹⁷ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К. 1914. – Т. 4. – С. 46–52.
- ¹⁸ Мойсієнко В.М. Рецепція ідей лібералізму в суспільно – політичній думці України II половини XIX – початку XX століття // Людина і політика. – 1999. – № 4. – С. 53–56.
- ¹⁹ Моргун О. Українські діячі в земствах // Український історик. – 1969. – № 1 – 3. – С. 56–68.
- ²⁰ Петрунkevич І.І. Вказ. праця. – С. 4.